Examen HAVO

2021

tijdvak 3
woensdag 7 juli
13.30 - 16.30 uur

filosofie

Dit examen bestaat uit 20 vragen.
Voor dit examen zijn maximaal 45 punten te behalen.
Voor elk vraagnummer staat hoeveel punten met een goed antwoord behaald kunnen worden.

Als bij een vraag een verklaring, uitleg of argumentatie gevraagd wordt, worden aan het antwoord geen punten toegekend als deze verklaring, uitleg of argumentatie ontbreekt.

Geef niet meer antwoorden (redenen, voorbeelden e.d.) dan er worden gevraagd. Als er bijvoorbeeld twee redenen worden gevraagd en je geeft meer dan twee redenen, dan worden alleen de eerste twee in de beoordeling meegeteld.

Beschikbaar gesteld door Stichting Studiebegeleiding Leiden (SSL).
Voor alle eindexamens, zie www.alleexamens.nl. Voor de perfecte voorbereiding op je eindexamen, zie www.sslleiden.nl.

Opgave 1 Portretfotografie

Portretfoto's kunnen vragen oproepen over identiteit en de verschillende aspecten die daarbij een rol spelen.
In het fotoproject *Hipster/Muslim* werden de afgelopen jaren in vijf verschillende steden telkens een hipster en een moslim samen gefotografeerd. Vervolgens ruilden ze van kleding en werden ze opnieuw gefotografeerd. Qua levensverhaal en achtergrond verschillen de jonge mannen, maar ze hebben minstens twee overeenkomsten: beiden hebben een baard en ze wonen in dezelfde wijk.
Dit zijn de foto's van Ayoub en Bas. Zij wonen in de Schilderswijk in Den Haag.

Bij de vraag naar persoonlijke identiteit wordt een onderscheid gemaakt tussen kwalitatieve identiteit en numerieke identiteit.

2p **1** Geef het onderscheid weer tussen kwalitatieve en numerieke identiteit. Leg vervolgens uit dat het fotoproject over kwalitatieve identiteit gaat.

Degene die het project *Hipster/Muslim* heeft bedacht, wil dat kijkers gaan nadenken over vooroordelen omtrent hipsters en moslims. Zij zegt: "Deze personen zijn niet dé hipster of dé moslim. En toch zien we de ene groep als hip, vooruitstrevend en modern en de andere groep als conservatief, agressief en radicaal."
Vooroordelen kunnen expliciet, maar ook impliciet zijn. Impliciete oordelen kunnen het idee van eerstepersoonsautoriteit ondermijnen.

2p **2** Leg uit dat impliciete oordelen het idee van eerstepersoonsautoriteit kunnen ondermijnen.
Beargumenteer met het idee van impliciete oordelen of het fotoproject *Hipster/Muslim* volgens jou kan bijdragen aan het versterken van de eerstepersoonsautoriteit van de toeschouwers.

Beschikbaar gesteld door Stichting Studiebegeleiding Leiden (SSL).
Voor alle eindexamens, zie www.alleexamens.nl. Voor de perfecte voorbereiding op je eindexamen, zie www.sslleiden.nl.

Onderdeel van het project zijn de levensverhalen van de geportretteerden. Dit vertellen Ayoub en Bas:

tekst 1

Bas (29): "Ik ben een jonge gozer met baard en knotje. Ja, dan ben je al snel een hipster. Bij hipsters denk ik ook aan vintagewinkels, aan je druk maken over wat er in de wereld gebeurt."

Ayoub (24): "Voor mij is een hipster een vrije geest die zijn eigen grenzen bepaalt. Ik houd me aan de Koran. Ik heb in het café heus niet alle rondjes overgeslagen, maar weet dat alcohol een gevaarlijke verleiding is."

naar: de Volkskrant, 17 januari 2019, Baarden in de Schilderswijk

Ayoub en Bas denken na over wat de 'hipster-identiteit' inhoudt.

2p **3** Leg met de uitspraak van Bas en met de uitspraak van Ayoub uit dat in tekst 1 twee verschillende morele invullingen van de hipster-identiteit worden gegeven.

Voor Ayoub is zijn identiteit als moslim het belangrijkst:

tekst 2

Ayoub: "Ik ben hier geboren, mijn ouders komen uit Marokko.
In Nederland blijf ik de Marokkaan, in Marokko ben ik de Nederlander.
Wat altijd blijft, is dat ik moslim ben. Dat is mijn puurste identiteit."

bron: de Volkskrant, 17 januari 2019, Baarden in de Schilderswijk

Charles Taylor beschrijft authenticiteit in termen van wat we het meest waardevol vinden. Taylors authenticiteitsideaal leidt tot een regressieprobleem. Taylor en Harry Frankfurt hebben een verschillende benadering voor dit regressieprobleem.

3p **4** Leg uit dat Ayoubs uitspraak in tekst 2 kan aansluiten bij de benadering van het regressieprobleem van:
- Taylor en
- Frankfurt.

Beargumenteer vervolgens met het begrippenpaar 'cultuur en natuur' bij welk van deze twee filosofen jij Ayoubs opvatting het best vindt aansluiten.

Beschikbaar gesteld door Stichting Studiebegeleiding Leiden (SSL).
Voor alle eindexamens, zie www.alleexamens.nl. Voor de perfecte voorbereiding op je eindexamen, zie www.sslleiden.nl.

Een van de bekendste portretfotografen in Nederland is Erwin Olaf. Op zijn vijftigste maakte hij onderstaand zelfportret *I wish, I am, I will be* (Ik zou willen, ik ben, ik zal zijn).
Olaf maakte dit portret ruim tien jaar geleden. Hij wist toen al dat hij een ongeneeslijke longziekte had, maar hij had op dat moment nog geen zuurstofflessen nodig.

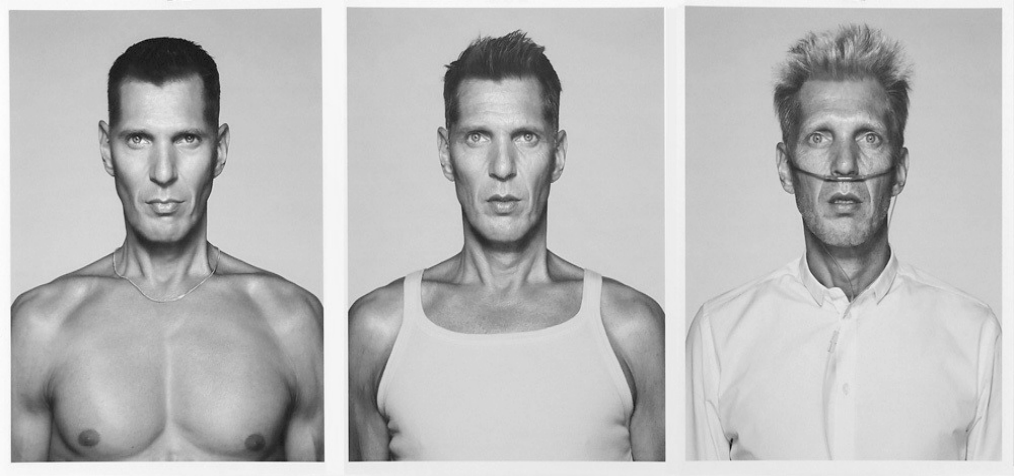

I wish *I am* *I will be*

Volgens Paul Ricoeur speelt het onderscheid tussen huidig en toekomstig perspectief een rol bij de vraag naar persoonlijke identiteit.

2p **5** Leg Ricoeurs opvatting over persoonlijke identiteit uit met:
– Ricoeurs onderscheid tussen huidig en toekomstig perspectief en
– de titel van Olafs portret *I wish, I am, I will be*.

In een interview probeert Olaf zijn werk als kunstenaar te karakteriseren:

tekst 3

Gevraagd naar de overkoepelende thema's in zijn werk, zegt Olaf: "In de jaren tachtig was het seks – vooral mijn angst ervoor. Ik was al blij dat ik uit de kast was gekomen." De jaren negentig: agressie. "Ik zat altijd op het paard en ik zou de wereld wel gaan veroveren met mijn lans."
De jaren nul: verdriet – niet alleen om de wereld, na 9/11, ook omdat zijn ziekte, longemfyseem, hem steeds vaker begon te hinderen. Een woord dat het thema voor de jaren tien dekt vond hij lastig. "Stuurloos? Ik ben sinds mijn 55ste de weg een beetje kwijt. Ik ben een ouder wordende man, die niet meer precies weet waar hij voor staat. Ik ben privé heel gelukkig, met mijn man. Ook met dat homo-activisme van mij is het wel mooi geweest. Ik denk: ga nieuwe dingen leren en bedenken wat je wilt doen met je bedrijf."

naar: de Volkskrant, 25 mei 2018, 'Ik ben bang dat wat ik heb gemaakt, geen kunst blijkt te zijn'

Beschikbaar gesteld door Stichting Studiebegeleiding Leiden (SSL).
Voor alle eindexamens, zie www.alleexamens.nl. Voor de perfecte voorbereiding op je eindexamen, zie www.sslleiden.nl.

Olafs karakterisering van zijn werk lijkt ook een karakterisering van zijn identiteit te zijn, van zijn ‘zelf’. Zoals blijkt uit tekst 3 staat Olafs ‘zelf’ door de jaren heen niet vast.
David Hume gebruikt ‘de geest als theater’ als metafoor voor zijn sceptische opvatting over het zelf.

3p **6** Leg met ‘de geest als theater’ Humes sceptische opvatting over het zelf uit.
Beargumenteer vervolgens of jij het eens bent met Humes opvatting over het zelf met:
– tekst 3 en
– Humes begrip van losse percepties.

De meeste mensen maken met hun smartphone portretten van zichzelf en elkaar.

Soms gaat een selfie viral. Dat overkwam de dertienjarige Ryan toen hij in 2018 tijdens de halftime-show van de Super-Bowl (een veel bekeken footballwedstrijd) een selfie maakte met de bekende zanger Justin Timberlake. Ryan had onmiddellijk tienduizenden volgers op zijn Instagram en kwam met zijn foto in allerlei media, waaronder het Nederlandse Jeugdjournaal. Deze tijdelijke beroemdheid overdonderde Ryan.

Volgens Honneth kan je pas autonoom zijn als anderen je erkennen. Hij onderscheidt drie vormen van erkenning. Een van die vormen is sociale waardering.
In het voorbeeld van Ryan is het de vraag of er sprake is van sociale waardering. Ga ervan uit dat er in ieder geval **wél** sprake is van de **andere** twee vormen van erkenning.

3p **7** Geef deze twee andere vormen van erkenning weer.
Geef vervolgens een argument **vóór** en een argument **tegen** de bewering dat Ryans beroemdheid zijn autonomie volgens Honneth zal vergroten.

Beschikbaar gesteld door Stichting Studiebegeleiding Leiden (SSL).
Voor alle eindexamens, zie www.alleexamens.nl. Voor de perfecte voorbereiding op je eindexamen, zie www.sslleiden.nl.

Opgave 2 Harari en zijn 21 lessen voor de 21ste eeuw

Yuval Noah Harari is beroemd geworden met zijn boeken over de mens. In *21 lessen voor de 21ste eeuw* bespreekt hij de belangrijkste vragen van onze tijd. In het boek is de centrale gedachte dat wij als mensen goed met elkaar kunnen samenwerken omdat we in 'mythen' of gedeelde verhalen geloven. Dat kunnen persoonlijke verhalen zijn die je in kleine kring uitwisselt of die je bijvoorbeeld in films kunt zien. Harari noemt Disney-films als voorbeeld van gedeelde persoonlijke verhalen. Deze films weerspiegelen door de jaren heen opvattingen over onze identiteit. In de film *Inside Out* uit 2015 kunnen we in het brein van het meisje Riley kijken en haar emoties volgen.

tekst 4

Riley wordt bestuurd door tegenstrijdige biochemische mechanismen, die in de film worden weergegeven door stripfiguurtjes. Deze figuurtjes regelen al Rileys stemmingen, beslissingen en handelingen met knoppen en hendels in het 'Hoofdkwartier'.

naar: Harari, 21 lessen voor de 21ste eeuw

In deze film is volgens Harari de huidige hersenwetenschappelijke visie op de mens duidelijk te herkennen.

2p **8** Leg uit in welk opzicht tekst 4 aansluit bij het breinreductionisme.
Leg vervolgens uit welke kritiek Kant zou hebben op de opvatting van de breinreductionisten over het zelf.

Volgens Harari wordt persoonlijke identiteit gevormd door het vertellen van verhalen. Hij laat zien welke belangrijke rol sociale media als Instagram en Facebook daarbij spelen.

tekst 5

Het is een fascinerend en angstaanjagend schouwspel, al die mensen die talloze uren achter hun computer zitten om met foto's en verhalen een perfect 'zelf' te construeren en te verfraaien. Vervolgens raken ze gehecht aan hun eigen creatie en gaan ze daarin geloven.

naar: Harari, 21 lessen voor de 21ste eeuw

Beschikbaar gesteld door Stichting Studiebegeleiding Leiden (SSL).
Voor alle eindexamens, zie www.alleexamens.nl. Voor de perfecte voorbereiding op je eindexamen, zie www.sslleiden.nl.

Harari beschrijft in tekst 5 wat mensen tegenwoordig op sociale media doen om het zelf vorm te geven.
Volgens Marya Schechtman spelen verhalen een essentiële rol in de bepaling van onze identiteit. Lynne Rudder Baker heeft kritiek op deze opvatting van identiteit.

3p **9** Leg uit of het vormgeven van een zelf zoals dat in tekst 5 wordt beschreven, aansluit bij de karakterisatievraag van Schechtman.
Geef vervolgens weer wat de kritiek is van Baker op de identiteitsopvatting van Schechtman.
Beargumenteer tot slot of een geconstrueerde internet-identiteit volgens jou een werkelijk zelf kan zijn. Geef daarbij aan of je het eens of oneens bent met de opvatting van Baker over het zelf.

Volgens Harari heeft iedereen in het dagelijks leven niet een enkele identiteit, maar meerdere identiteiten:

tekst 6

Niemand is alleen maar moslim, of alleen maar Italiaan, of alleen maar kapitalist.
Je kunt een trouwe Italiaan zijn met speciale verplichtingen ten opzichte van de Italiaanse natie en tegelijk nog andere identiteiten hebben. Je kunt ook nog socialist zijn, katholiek, echtgenoot, vader, wetenschapper en vegetariër, en bij al die identiteiten komen weer nieuwe verplichtingen kijken.

naar: Harari, 21 lessen voor de 21ste eeuw

Christine Korsgaard gebruikt het begrip ‘praktische identiteit’. Bovendien gaat zij uit van een opvatting van authenticiteit als autonomie.

2p **10** Leg met tekst 6 uit wat praktische identiteit bij Korsgaard inhoudt.
Leg vervolgens Korsgaards opvatting van authenticiteit als autonomie uit.

Beschikbaar gesteld door Stichting Studiebegeleiding Leiden (SSL).
Voor alle eindexamens, zie www.alleexamens.nl. Voor de perfecte voorbereiding op je eindexamen, zie www.sslleiden.nl.

Harari wijst erop dat door de technologische revolutie erg veel gegevens over jouw persoonlijke internetleven in handen komen van de internetbedrijven.
Bedrijven als Google, Apple en Disney kunnen op basis van verzamelde data over jou adviezen geven op het moment dat je via het internet een keuze voor een product of een film wilt maken.
Het op grote schaal verzamelen van gegevens van personen heeft voordelen en nadelen.

3p **11** Leg met het voorbeeld van het verzamelen van data over jouw gedrag op internet uit dat de mens een dubbelzinnige houding heeft ten aanzien van techniek.
Beargumenteer vervolgens met deze dubbelzinnige houding of jij een voorstander of tegenstander bent van het verzamelen van gegevens over jouw gedrag op internet.

Volgens Harari kunnen algoritmen de mensen in de toekomst beter kennen dan mensen zichzelf kennen.

tekst 7

Elk jaar moeten miljoenen jongeren beslissen wat ze willen studeren. Je wordt onder druk gezet door je ouders, je vrienden en je leraren, die allemaal andere interesses en meningen hebben.
Het is extra moeilijk om verstandig te kiezen doordat je niet goed weet wat je nodig hebt om te slagen in een bepaald beroep en niet per se een realistisch beeld hebt van je eigen tekortkomingen.
In de toekomst zouden we het aan Google kunnen overlaten om dergelijke beslissingen voor ons te nemen. Google zou mij kunnen vertellen dat ik mijn tijd zou verspillen op een rechtenfaculteit, maar dat ik best een prima psycholoog of loodgieter kan worden.

naar: Harari, 21 lessen voor de 21ste eeuw

Het overlaten van levensbeslissingen aan bedrijven zoals Google kan worden gezien als mensverbeteringstechniek. Maar er wordt verschillend gedacht over het toelaten van deze techniek in onze samenleving. Het wel of niet toelaten is dan vaak afhankelijk van de opvatting of technologische ontwikkelingen bepalend (constitutief) zijn voor de menselijke identiteit.

Beschikbaar gesteld door Stichting Studiebegeleiding Leiden (SSL).
Voor alle eindexamens, zie www.alleexamens.nl. Voor de perfecte voorbereiding op je eindexamen, zie www.sslleiden.nl.

2p **12** Beargumenteer of we levensbeslissingen volgens jou zouden moeten overlaten aan bedrijven zoals Google, met:
- een opvatting of de menselijke geest begrensd of juist onbegrensd is, en
- een opvatting of technologische ontwikkelingen bepalend (constitutief) zijn voor de menselijke identiteit.

Harari waarschuwt voor het verzamelen van data van persoonlijk zoekgedrag op internet door bedrijven. Sommige opiniemakers zijn zelfs van mening dat de overheid het ongelimiteerd verzamelen door bedrijven van deze persoonlijke data zou moeten verbieden.

2p **13** Geef een argumentatie **tegen** zo'n verbod van de overheid op basis van de twee vooronderstellingen van het klassiek liberale mensbeeld.

Beschikbaar gesteld door Stichting Studiebegeleiding Leiden (SSL).
Voor alle eindexamens, zie www.alleexamens.nl. Voor de perfecte voorbereiding op je eindexamen, zie www.sslleiden.nl.

Opgave 3 Mens en huisdier

Het wordt vaak gezegd, maar is het ook waar? Lijken honden en hun baasjes op elkaar? Wetenschappelijk onderzoek bevestigt dat die overeenkomst niet toevallig is. Zo blijkt dat baasjes hun hond kiezen op het karakter dat ze zelf ook hebben: nerveuze baasjes kiezen vaak een onrustige hond en kalme baasjes juist een relaxed type.
Stel, een man besluit een hond te nemen en kan kiezen uit twee soorten honden: een grote herder of een schoothond. Hij kiest voor de herder en geeft als reden dat die er zo stoer uitziet.
Het verschijnsel van confabulatie heeft te maken met het geven van redenen voor keuzes die je maakt.

1p **14** Leg met het voorbeeld van de man en bovengenoemd onderzoek uit wat confabulatie is.

Dieren kunnen ons helpen om tot meer zelfkennis te komen, bijvoorbeeld via coaching met paarden. Bij paardencoaching maak je onder begeleiding van een coach contact met een paard. De reactie van het paard wordt vervolgens gebruikt om tot meer kennis over jezelf te komen.
Je kunt je afvragen waarom je paardencoaching nodig zou hebben om tot zelfkennis te komen. Volgens de introspectietheorie kennen mensen zichzelf het best. Zelfkennis heeft volgens de introspectietheorie van Descartes twee kenmerken.

2p **15** Leg met de twee kenmerken van zelfkennis uit dat paardencoaching:
- volgens de introspectietheorie van Descartes niet nodig is om tot zelfkennis te komen, maar
- volgens de neocartesianen wel kan helpen om tot zelfkennis te komen.

Volgens paardencoach Tirza Brouwer reageert een paard direct vanuit zijn karakter op iemands gedrag. Brouwer zegt:

tekst 8

Wanneer je verdrietig bent, kan een paard denken: ‘oké, ik zal vandaag rustig doen’ omdat je laag bent in je energie. Maar er zijn ook paarden die bij dezelfde verdrietige persoon registeren: ‘nou, zij is niet helemaal wakker’ en dan besluiten: ‘ik gooi jou lekker van mijn rug’.

naar: www.bitmagazine.nl, Paarden kunnen je gedrag feilloos aanvoelen, maar hoe kan dat?, 2018

Beschikbaar gesteld door Stichting Studiebegeleiding Leiden (SSL).
Voor alle eindexamens, zie www.alleexamens.nl. Voor de perfecte voorbereiding op je eindexamen, zie www.sslleiden.nl.

Het directe reageren van paarden lijkt aan te sluiten bij de interpretatietheorie van zelfkennis.

2p **16** Leg met een voorbeeld uit hoe we volgens de interpretatietheorie tot zelfkennis komen.
Leg vervolgens met tekst 8 uit dat de observatie van het gedrag van paarden volgens de interpretatietheorie niet altijd tot meer zelfkennis leidt.

Volgens paardencoach Tirza Brouwer zijn paarden heel gevoelig voor hoe mensen zich voelen, omdat een paard wil weten of iemand veilig is of dat het juist weg moet vluchten. Brouwer legt uit hoe je deze gevoeligheid van een paard kan gebruiken voor zelfkennis:

tekst 9

Wanneer een paard zich veilig bij je voelt, gaat hij zich bij je aansluiten in zijn energie. Dus ben je bijvoorbeeld hoog in je energie, dan wordt het paard daar zelf ook vaak drukker van.
Soms zegt iemand bijvoorbeeld dat hij of zij rustig is en dat het goed gaat, maar dan zie ik vervolgens dat het paard heel hoog in zijn energie is: zijn hals staat hoog en hij is druk in zijn bewegingen.

bron: www.bitmagazine.nl, Paarden kunnen je gedrag feilloos aanvoelen, maar hoe kan dat?, 2018

De deliberatietheorie heeft kritiek op de interpretatietheorie.

2p **17** Leg deze kritiek uit.
Geef vervolgens met tekst 9 een kritiekpunt op de deliberatietheorie.

Dat paarden sommige mensen kunnen helpen om dichter bij hun gevoel te komen, laat volgens Brouwer iets zien over onze cultuur.

tekst 10

Wij hebben in onze Nederlandse cultuur heel erg geleerd om onze emoties en gevoelens wat weg te stoppen en te zeggen dat het wel goed met ons gaat. We praten er niet zo over. Maar door in contact te komen met dieren, en paarden in het bijzonder, leer je jezelf weer kennen. Paarden lezen geen visitekaartjes, maar kijken echt naar hoe jij je van binnen voelt, waardoor ze ons meer bewust over onszelf maken.

bron: www.bitmagazine.nl, Paarden kunnen je gedrag feilloos aanvoelen, maar hoe kan dat?, 2018

Beschikbaar gesteld door Stichting Studiebegeleiding Leiden (SSL).
Voor alle eindexamens, zie www.alleexamens.nl. Voor de perfecte voorbereiding op je eindexamen, zie www.sslleiden.nl.

Rousseau ziet de maatschappij als bedreiging voor het authentieke leven.

2p **18** Leg deze opvatting van Rousseau uit.
Leg vervolgens uit dat Brouwer in tekst 10 aansluit bij die opvatting van Rousseau.

Sartre is kritisch over de invulling die Rousseau geeft aan authenticiteit.

2p **19** Leg met Sartres opvatting van authenticiteit uit welke kritiek Sartre heeft op de invulling van authenticiteit door Rousseau.
Leg vervolgens uit of Sartre het jezelf leren kennen uit tekst 10 ‘authentiek’ of ‘te kwader trouw’ zou noemen.

Paarden reageren sterk op mensen, maar je ziet omgekeerd ook vaak dat mensen een sterke verbinding ervaren met hun huisdier. Pia Cuijpers heeft een bijzonder huisdier, een otter genaamd Pip. Cuijpers werkte als dierverzorgster toen Pip door haar moeder verstoten werd en Cuijpers de zorg op zich nam. Sindsdien woont Pip bij haar thuis. Ze benadrukt dat Pip altijd een wild dier zal blijven en dat otters niet geschikt zijn als huisdier.

tekst 11

Ik heb vooral geleerd om haar slimheid te waarderen, de humor van haar gedrag te zien. Pip is ingesteld op overleven, ze is ontzettend slim. Als wij ’s avonds op de bank zaten en geen zin hadden met haar te spelen, sprong ze op de vensterbank. Dan ging ze je provocerend zitten aankijken, tussen de vazen, met zo’n blik van: Zie je me? Ik doe het weer. Als gevolg daarvan hebben we de vensterbank leeggehaald en voortaan mag Pip er gewoon op.
Om toch aandacht te krijgen als wij tv keken, bedacht Pip iets anders: achter onze tv ligt zo’n stekkerdoos met een aan-uitschakelaar. Pip weet dat als ze daarop drukt, de tv uitgaat. Dat genereert minstens zo veel aandacht als het kapot gooien van vazen.

bron: HBVB Magazine, 22, 2018

Beschikbaar gesteld door Stichting Studiebegeleiding Leiden (SSL).
Voor alle eindexamens, zie www.alleexamens.nl. Voor de perfecte voorbereiding op je eindexamen, zie www.sslleiden.nl.

Dieren kunnen een eigen karakter hebben, maar of dieren ook een persoonlijke identiteit hebben is een punt van discussie.
Voor Locke is het duidelijk dat dieren geen persoonlijke identiteit hebben. Hij haalt daarbij het voorbeeld aan van een papegaai waarmee je wel een intelligent gesprek kunt voeren, maar die om die reden volgens Locke nog geen persoonlijke identiteit heeft.

3p **20** Geef Lockes onderscheid weer tussen persoon en mens.
Leg vervolgens met het voorbeeld van de papegaai uit dat dieren volgens Locke geen persoonlijke identiteit hebben.
Beargumenteer tot slot met tekst 11 of jij het eens bent met Lockes opvatting dat dieren geen persoonlijke identiteit kunnen hebben.

Bronvermelding
Een opsomming van de in dit examen gebruikte bronnen, zoals teksten en afbeeldingen, is te vinden in het bij dit examen behorende correctievoorschrift, dat na afloop van het examen wordt gepubliceerd.

Beschikbaar gesteld door Stichting Studiebegeleiding Leiden (SSL).
Voor alle eindexamens, zie www.alleexamens.nl. Voor de perfecte voorbereiding op je eindexamen, zie www.sslleiden.nl.